УДК 94(47)

Ф.Ш. Хуҗин

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ ИНСТИТУТЫНДА ТАТАРСТАН АРХЕОЛОГИЯСЕ

Статья посвящена исследованию истории Татарстанской археологии, восстановление и развитие которой происходило в составе Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, отмечающем сегодня свой 85-летний юбилей. Автор акцентирует внимание на том, что этапным для развития археологии в Татарстане стало создание в 1939 г. Института языка, литературы и истории, вошедшего в 1945 году в состав Казанского филиала АН СССР; по инициативе Н.Ф. Калинина в ИЯЛИ КФАН СССР была создана археологическая группа в составе сектора истории, проводившая значительную часть археологических изысканий в республике и соседних регионах; в 1962 г. из сектора истории выделился сектор археологии и этнографии, который в 1986 г. был разделен на два самостоятельных отдела – археологии и этнографии. В успешном развитии данного исследовательского направления автор также отмечает особую роль профессора, члена-корреспондента АН РТ А.Х. Халикова, который долгое время (1965–1989 гг.) возглавлял отдел археологии, выражает мнение о том, что именно при нем произошло организационное оформление казанской школы археологии в Татарстане, сложился коллектив специалистов по древней и средневековой истории, профильных источниковедческих дисциплин, полевым изысканиям была подвергнута вся территория республики, были выработаны основные подходы к изучению древней истории региона. В 1995 г. отдел археологии был преобразован в Национальный центр археологических исследований. Научная новизна обзора заключается в систематизации деятельности Татарстанской археологии в целом.

Ключевые слова: археология, Н. Калинин, А. Халиков, Археологическая карта Татарстана, раскопы в Булгарах, раскопы в Билярах, раскопы в Казанском Кремле.

The article is devoted to the study of the history of Tatarstan archeology, the restoration and development of which took place as part of the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Tatarstan Academy of Sciences which celebrates its 85th anniversary this year. The author emphasizes that a milestone in the development of archeology in Tatarstan was the creation of the Institute of Language, Literature and History in 1939 which in 1945 became part of the Kazan branch of the USSR Academy of Sciences; on the initiative of N.F. Kalinin, an archaeological group was created at the Institute of Language, Literature and History of the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences as part of the history sector which carried out a significant part of archaeological research in the republic and neighboring regions; in 1962 the archeology and ethnography sector was separated from the history sector which in 1986 was divided into two independent departments - archeology and ethnography. In the successful development of this research area the author also notes the special role of Professor, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan A.Kh. Khalikov who headed the Department of Archaeology for a long time (1965–1989), the author expresses the

opinion that it was under him that the organizational formation of the Kazan School of Archaeology in Tatarstan took place, a team of specialists in ancient and medieval history, specialized source study disciplines was formed, the entire territory of the republic was subjected to field research and the main approaches to the study of the ancient history of the region were developed. In 1995 the archaeology department was transformed into the National Center for Archaeological Research. The scientific novelty of the review lies in the systematization of the activities of Tatarstan archaeology as a whole.

Keywords: archeology, N. Kalinin, A. Khalikov, Archaeological map of Tatarstan, excavations in Bulgars, excavations in Bilyars, excavations in the Kazan Kremlin.

Татарстан археологиясенең, күренекле галимнәр Н.Ф. Калинин һәм А.Х. Халиков исемнәрен йөртүче Казан археология мәктәбенең оешуы, археология фәненең ярты гасырдан артык, 1996 еллар уртасына кадәр дәвам иткән тотрыклы, алгарышлы үсеш чорлары, борынгы һәм Урта гасырлар тарихын өйрәнү юлында ясалып, бөтен Россиядә һәм чит илләрдә танылу алган олы ачышлары Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты белән бәйләнгән.

Дөрес, Татарстан археологиясенең башлангыч чорлары турында сүз барганда 1878 елда Казан университеты каршында оешып, 1930 елларга кадәр эшләп килгән Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте эшчәнлеген дә онытырга ярамый. Татарстан җирлегендә беренче казу эшләрен нәкъ менә шушы җәмгыять әгъзалары – күбесе профессиональ археологиядән ерак торган кешеләр башлап җибәрәләр. С.М. Шпилевский, А.Ф. Лихачёв, А.А. Штукенберг, Н.Ф. Высоцкий, П.А. Пономарев, Н.А. Толмачев, В.К. Савельев, Г. Әхмәрев, В.Ф. Смолин, М.Г. Худяков кебек галимнәрнең Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте «Хәбәрләре»ндә басылган фәнни мәкаләләре, казу эшләре вакытында, ә башлыча исә очраклы рәвештә табылган борынгы әйберләр коллекцияләре Татарстан археологиясе үсешендә нигез ташлары ролен үтәделәр. Мәсәлән, А.А. Штукенберг һәм Н.Ф. Высоцкий таш, бронза, элгәреге тимер гасырында яшәгән кешеләрнең беренче торулыкларын табып тикшерделәр, В.Ф. Смолин Чувашиянең Абашево авылы янында урнашкан борынгы курганнарны казып, фәндә моңа кадәр билгеле булмаган яңа археологик культура ачты. Профессор С.М. Шпилевскийның «Казан губернасында борынгы шәһәрләр һәм башка болгар-татар истәлекләре» дигән фундаменталь хезмәте (1877) әле бүген дә үзенең фәнни кыйммәтен югалтмады, 2012 елда аның репринт басмасы дөнья күрде.

1917 елгы Октябрь инкыйлабыннан соң фәнне оештыру системасында яңа үзгәрешләр килеп чыга. ТАССР Мәгариф комиссариаты каршында төзелгән Гыйльми үзәк (1921–1930), Татарларны өйрәнү Гыйльми җәмгыяте (1923–1929), Татарстанны өйрәнү җәмгыяте (1928–1930) басмаларында сирәк кенә булса да археология һәйкәлләрен өйрәнү һәм аларны саклау мәсьәләләренә багышланган мәкаләләр басыла.

Шул ук вакытта А.С. Башкиров, И.Н. Бороздин, Н.Ф. Калинин кебек галимнәр тарафыннан Биләр, Җүкәтау, Казан Кремле, Иске Казан ише болгар-татар калаларында зур булмаган, рекогносцировка характерындагы казу эшләре үткәрелә.

1933 елда СССР Фәннәр академиясенең Матди культура тарихы институты (Институт истории материальной культуры) оештырган археология экспедициясе Дәүләт тарих музее һәм Татарстан Үзәк музее белән бергәләп республикабызда казу эшләре башлап җибәрә. Тиздән атаклы болгарчы галим булып танылачак А.П. Смирнов җитәкчелегендәге экспедиция биш ел буена Сувар шәһәрлеген тикшерә, 1938 елда исә киң масштаблы һәм системалы казу эшләре Болгарда башланып китә. Бу эшләрдә Татарстан Үзәк музее хезмәткәрләре Н.Ф. Калинин, А.М. Ефимова, О.С. Хованская һәм З.А. Акчурина актив катнашалар.

1939 елда оешкан Тел, әдәбият фәнни тикшеренү институтында беренче археолог – Казан археология мәктәбенә нигез салучы олы галим Николай Филиппович Калинин 1942 елда эшли башлый, 1951 елда ул үзенең талантлы шәкерте А.Х. Халиковны лаборант сыйфатында эшкә урнаштыра, шулай итеп, институтның тарих секторында ике хезмәткәрдән торган археология «төркеме» барлыкка килә.

Тарих секторы составындагы археология төркеме тиздән Т.А. Хлебникова[1], Һ.В. Йосыпов[2], В.Ф. Генинг[3] кебек яшь археологлар белән тулыландырыла.

1945 елда Институт каршына СССР Фәннәр академиясе тарафыннан Советлар Союзы халыкларының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләрен исәпкә алу кысаларында Татарстанның Археологик картасын төзү бурычы куела. Берничә ел эчендә республикабызның төрле районнарына экспедицияләр оештырыла, музей һәм архив фондлары тикшерелә. Үткәрелгән тикшеренүләрнең беренче нәтиҗәсе буларак, 1954 елда Н.Ф. Калининның А.Х. Халиков белән язылган китабы дөнья күрә [Калинин, 1954].

---

[1] Профессор А.П. Смирновның шәкерте, Казан университетының тарих-филология факультетын тәмамлаганнан соң, 1952–1955 елларда Дәүләт тарих музеенда (Мәскәү) аспирантура үтә һәм 1957 елдан СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли башлый.

[2] Казан дәүләт университетын 1941 елда тәмамлый, Бөек Ватан сугышында катнаша. 1952 елда филология фәннәре кандидаты дәрәҗәсенә диссертация яклаганнан соң, СССР Фәннәр академиясенең Башкортстан филиалы Тарих, тел һәм әдәбият институтында эшли. 1958–1968 елларда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында өлкән гыйльми хезмәткәр. Галимнең фәнни мирасын башлыча болгар-татар эпиграфикасына, этнография һәм археология өлкәсенә караган хезмәтләр тәшкил итә.

[3] Н.Ф. Калининның шәкерте, Пермь университетының тарих-филология факультетын тәмамлаганнан соң, 1955–1958 елларда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында аспирантурада укый.

Сугыштан соңгы елларда, аз гына финанс мөмкинлекләре килеп чыгуга ук, борынгы археология һәйкәлләрендә стационар казу эшләре үткәрелә башлый.

Аерым алганда, Минзәлә районының Дәвек авылы янында палеолит (б. э. кадәр X–VIII меңьеллыклар), Апас районының Кабык Күпер авылы янында мезолит (б. э. кадәр VI–V меңьеллыклар), Казаннан ерак түгел Обсерватория поселогы янында неолит (б. э. кадәр IV–III меңьеллыклар) чоры кешеләре калдырган торулыклар казып өйрәнелә. Урта Идел һәм Түбән Кама төбәкләрендә моңарчы билгеле булмаган, таш гасыры чорына караган гаять кыйммәтле археологик материаллар А.Х. Халиков хезмәтләрендә беренче мәртәбә киң фәнни әйләнешкә кертелә (1958; 1960). Яшь галим, шулай ук беренче мәртәбә, бронза гасырында (б. э. кадәр II меңьеллык) яшәгән кабиләләрнең торулыкларын һәм каберлекләрен казып өйрәнә, шул материаллар нигезендә элгәреге тимер гасыры чорында ананьино культурасын формалаштыруга катнашкан Казан буе археологик культурасын ача (1954; 1962), баланово һәм абашево кабиләләренең курган каберлекләрен казый (1959; 1960). Киң колач белән үткәрелгән тикшеренүләр вакытында тупланган өр-яңа археологик материаллар нигезендә А.Х. Халиков башта кандидатлык (1955), аннан соң докторлык (1966) диссертацияләрен яклап, фән дөньясына таш һәм бронза дәверләрендә Төньяк-Көнчыгыш Европаның Урта Идел – Урал Буе төбәкләрендә яшәгән күпсанлы борынгы кабиләләрнең катлаулы тарихын тәкъдим итте.

1953–1954 елларда Н.Ф. Калинин һәм А.Х. Халиковның Лаеш районы Имәнкискә авылы янында урнашкан борынгы шәһәрлекне казыганда табылган материаллары фәндә моңа кадәр билгеле булмаган тагын бер археологик культура ачарга мөмкинлек бирде. Бу культураны IV–VII гасырларда яшәгән кабиләләр калдырган, аларны шартлы рәвештә имәнкискәлеләр дип атыйлар. Кызганычка каршы, имәнкискәлеләрнең этник тамырлары әле һаман да ачыкланмаган, болгарларның этник яктан формалашуында катнашу-катнашмау мәсьәләсе дә җитәрлек өйрәнелмәгән.

Тимер гасырына караган һәм бүгенге мари, удмурт халыкларының борынгы бабаларыннан саналган пьянобор (б. э. кадәр II – б. э. ның II гасырлары) һәм аларның дәвамчылары азелино (III–V гасырлар) кабиләләренә нисбәтле археологик истәлекләрне өйрәнү В.Ф. Генинг өлешенә туры килде (1959). Ул шулай ук имәнкискә кабиләләренең Лаеш районы Рождествено авылы янында урнашкан борынгы каберлекләрен (1962), Менделеев районының Турай авылы янында һуннарның хәрбиләре җирләнгән уникаль курганнарны казып тикшерде. Урта Идел һәм Түбән Кама төбәкләре халыкларының болгарларга кадәрге чордагы этник тарихына багышланган һәм фәнни кыйммәтен әле бүген дә югалтмаган беренче саллы хезмәтне дә В.Ф. Генинг язды [Генинг, 1959].

Азов, Кара диңгез далаларыннан безнең якларга VIII гасыр урталарында күчеп килгән болгарлар күмелгән Олы Тархан зираты

(республикабызның Тәтеш районында) 1957, 1960 елларда В.Ф. Генинг һәм А.Х. Халиков тарафыннан җентекләп өйрәнелгән иде. Аның материаллары 1964 елда Мәскәүнең «Наука» нәшриятында дөнья күрде [Генинг, 1964]. Татар этногенезының болгар чорына караган этабын өйрәнү бүген дә Олы Тархан материалларыннан башлана.

Болгарда СССР Фәннәр академиясенең А.П. Смирнов җитәкчелегендәге Идел буе археологик экспедициясе сугыш вакытында өзелеп торган эшләрен дәвам итте. Шәһәрлекнең башлыча Куйбышев сусаклагычы астында калачак өлешләре казылды. 1957 елдан башлап экспедициядә Тел, әдәбият һәм тарих институты хезмәткәре Т.А. Хлебникова эшли.

Һ.В. Йосыповның 1960 елда басылып чыккан фундаменталь хезмәте болгар-татар эпиграфикасына багышланган иде. Биредә татар зиратларында башлыча XIV–XVI йөзләрдән сакланып калган 500 ләп каберташ язмалары тикшерелә [Юсупов, 1960]. Еллар үткән саен әлеге хезмәтнең фәнни әһәмияте күтәрелә генә бара.

1950 елларда безнең Институт, күрше республикалар һәм өлкәләр белән фәнни хезмәттәшлек традицияләрен башлап, Мари АССРның Тел, әдәбият, тарих һәм икътисад фәнни-тикшеренү институты белән берлектә А.Х. Халиков җитәкчелегендә Мари археологик экспедициясе оештыра. Әлеге экспедиция тарафыннан Мари республикасында һәм Горький (хәзерге Түбән Новгород) өлкәсендә борынгы фин-угор кабиләләре калдырган дистәләгән археологик һәйкәлләр ачыла һәм казып тикшерелә.

Археология һәм этнография секторы Тел, әдәбият һәм тарих институты составында 1962 елда оеша. 1965 елга кадәр профессор Н.И. Воробьёв, аннан соң А.Х. Халиков җитәкләгән әлеге секторның археология төркемендә 4 археолог (сектор җитәкчесеннән башка Т.А. Хлебникова, Р.С. Габәшев, П.Н. Старостин) һәм эпиграфист-галим Һ.В. Йосыпов була. Соңгырак елларда секторга яшь археологлар Р.Г. Фәхретдинов (1966 елда), Е.П. Казаков (1967 елда) килеп өстәлә. 1970 елларда археологлар төркеменә М.Г. Косменко, Ф.Ш. Хуҗин, Р.Ф. Шәрифуллин, М.М. Кавиев, Г.И. Дроздова кабул ителә. Институт коллективында археозоология (А.Г. Петренко, 1966 елда) һәм антропология (Р. М. Фәттахов, 1977 елда) буенча югары квалификацияле белгечләр эшли башлый.

Археологларның фәнни-тикшеренү планнарында өстенлекле юнәлеш булып һаман да Татарстанның Археологик картасын төзү темасы кала бирде. Бу эш бары тик 1970 нче еллар ахырында гына тәмамланды. 4500 дән артык археология һәйкәлләренең тасвирламасын үз эченә алган хезмәт 1981–1990 елларда алты томлык китап булып басылып чыкты[1] (Археологическая карта, 1981; 1984; Археологиче-

---

[1] Әлеге хезмәтнең төп авторлары А.Х. Халиков, Р.С. Габәшев, Е.П. Казаков, П.Н. Старостин, Р.Г. Фәхретдинов, Ф.Ш. Хуҗин, Һ.В. Йосыпов 1994 елда Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендә Дәүләт премиясенә лаек булдылар.

ские памятники, 1988; 1989; 1990). Мәскәүнең «Наука» нәшрияты чыгара торган «Археологик чыганаклар тупланмасы» сериясендә тематик карталары белән Имәнкискә, Баланово, Казан тирәсе археологик культураларына багышланган китаплар дөнья күрде. Р.Г. Фәхретдиновның болгар-татар археологик һәйкәлләре тупланмасы фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан хуплап каршы алынды [Фахрутдинов, 1975].

1961 елдан Куйбышев сусаклагычының Татарстан зонасында (Идел белән Кама кушылган җирдә) башланып киткән һәм дулкыннар белән яисә су астында калып юылып юкка чыга язган 700 ләп археологик һәйкәлләрне саклау-коткару максатын күз алдында тоткан тикшеренүләр Казан археологлары эшчәнлегенең күп елларга исәпләнгән тагын бер фәнни юнәлешенә әверелде. Разведка һәм казу эшләре башлыча иртәнге яз һәм көз көннәрендә, сусаклагычта су кимегән чорда башкарылды.

1968–1972 елларда П.Н. Старостин, Р.С. Габәшев, Е.П. Казаков һәм М.Г. Косменко төзелеп килүче Түбән Кама сусаклагычы астында калачак археология һәйкәлләрен казыдылар. Әлеге эшләрнең нәтиҗәләре күпсанлы мәкаләләрдә, фәнни җыентыкларда, китапларда чагылыш тапты, тупланган материаллар М.Г. Косменконың Урта Идел мезолитына, Р.С. Габәшевның Түбән Кама неолитына багышланган кандидатлык диссертацияләрендә төп чыганак буларак кулланылды.

Бронза һәм элгәреге тимер дәверләрен өйрәнү элеккечә А.Х. Халиков һәм аның коллегалары, шәкертләре тарафыннан дәвам ителде. А.Х. Халиковның таш һәм бронза гасырларында Урта Идел бассейнында яшәгән халыкларның тарихын өйрәнүгә багышланган монографиясе [Халиков, 1969] Россия һәм чит ил галимнәре тарафыннан Татарстан археологларының чираттагы уңышы буларак югары бәяләнде. Әйтергә кирәк, А.Х. Халиков тарафыннан тәкъдим ителгән фин-угыр халыкларының этногенезы концепциясе асылда бүген дә искермәде, яңа чыганаклар нигезендә ул һаман да камилләшә генә бара.

1960 елларның икенче – 1980 елларның беренче яртысында Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты галимнәре болгарларга кадәрге һәм бигрәк тә Идел Болгары чорына караган археология һәйкәлләрен өйрәнүгә күбрәк игътибар итә башладылар. П.Н. Старостин бик актив рәвештә имәнкискә кабиләләренең әле хәзер дә серләр-табышмаклар белән тулы тарихын язу белән шөгыльләнде.

1961 елдан башлап Е.П. Казаков һәм Татарстан дәүләт музее хезмәткәре Е.А. Халикова IX гасырның икенче яртысында яшәгән элгәреге болгарларның Танкеевка некрополен (биредә якынча 6 мең чамасы кабер исәпләнелә) казып тикшерә башладылар. Яңа чыганаклар Идел болгарларының этногенезында, төркиләрдән кала, фин һәм угор компонентларының да зур урын алып торуын расладылар [Khalikova, 1977].

1970 елларның икенче яртысында Казан археологлары болгар этногенезын өйрәнүгә кагылышлы тагын бер уникаль археология һәйкәленә тап булдылар: А.Х. Халиков һәм Е.А. Халикова тарафыннан республикабызның Алексеевск районы Олы Тигәнәле авылы янында элгәреге венгр-мажарларның IX гасырда көнчыгыштан көнбатышка (Паннониягә) күчеп утырышлары вакытында калдырылган каберлекләре тикшерелде. Әлеге ачыш, аңлашыла ки, археология дөньясында, бигрәк тә Венгриядә, зур кызыксыну уятты. Венгр коллегаларыбыз Олы Тигәнәле ачышларына багышлап халыкара конференция дә үткәрделәр, казылмаларның материалларын да тулысынча бастырып чыгардылар [Halikova, 1981]. Кызганыч, Танкеевка материаллары (бүгенге көндә биредә 1200 кабер өйрәнелгән) әле һаман да тулысынча фәнни әйләнешкә кертелмәгән. Олы Тигәнәле материаллары исә, ниһаять, күптән түгел үзебездә рус телендә басылып чыкты [Халикова, 2018; Халиков, 2022].

1970–1980 елларда болгар шәһәрләрен археологик өйрәнү өлкәсендә зур уңышларга ирешелде. Болгарда казу эшләре дәвам итте, һәм иң мөһиме, биредә Алтын Урда чорында төзелгән борынгы архитектура корылмаларына игътибар көчәйде. Т.А. Хлебникова болгарларның Танкеевка, Алексеевское, Җүкәтау һ. б. шәһәрлекләрендә казу эшләре алып барды. Р.Г. Фәхретдинов «Иске-Казан» – XII гасыр ахырына – XVI гасыр башларына караган Камай һәм Рус Урматы комплексын казый башлады. Шул ук елларда А.Х. Халиков һәм аның хезмәттәшләре Казан Кремлендә, башкалабызга нигез салыну вакытын ачыклау максатында, кызыклы тикшеренүләр үткәрде. Куелган максатка ирешелмәсә дә, әлеге тикшеренүләр нәтиҗәсендә башкалабызның монголларга кадәрге чорда ук яшәгәнлеген исбатлаучы материаллар, шул исәптән, иң борынгы саклану корылмалары табылды. Казан ханнары күмелгән төрбәләрне ачу исә, киң җәмәгатьчелек тарафыннан олы бер сенсация буларак кабул ителде [Мавзолеи..., 1997]. Рус елъязмаларында Олуг шәһәр исеме белән билгеле булган, әмма археологик яктан бөтенләй диярлек өйрәнелмәгән Биләрдә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты һәм Казан дәүләт университетының берләштерелгән экспедициясе профессор А.Х. Халиков җитәкчелегендә 1967 елда киң масштаблы казу эшләре башлап җибәрде. Көнчыгыш Европаның урман-дала киңлекләрендә беренче мәртәбә буларак, Биләрне һәм аның тирә-юнен махсус приборлар белән аэрофотога төшерү, Урта Идел төбәгендә X гасырда ук салынган уникаль Җамигъ мәчет харәбәләрен, кирпеч архитектура биналарын («кәрван-сарай» мунчасы, «бай феодал йорты», эчке шәһәрдәге җәмәгать мунчасы) казып чыгарып консервацияләү, гомуми озынлыгы 40 чакрымга җитә торган саклану диварларын, торак йорт һәм хуҗалык корылмаларын, болгар археологиясендә бүгенгәчә бердәнбер булып кала биргән юрта эзләрен, металл коючылар, тимерчеләр, чүлмәк ясаучылар яши торган һөнәрчелек бистәләрен, шәһәр зиратларын тикшерү, материалларын озакка сузмыйча фәнни әйләнешкә

кертү [Исследования..., 1976; Новое..., 1979; Культура..., 1985] – боларның барысы да Биләрне, территориясенең бары тик 0,25% гына казылган булуга карамастан, археологик яктан яхшы ук өйрәнелгән болгар шәһәрләре рәтенә куйдылар. Һәрхәлдә Биләрдә эшләүче археологлар кулында Болгар дәүләтенең беренче башкаласына кагылышлы бәхәсле проблемаларны яңадан күтәрү өчен бай мәгълүмат тупланган иде [Биляр..., 1991].

1970 елларда археологиядәге яңа ачышлар Урта Идел регионында яшәүче фин-угор һәм төрки халыкларның килеп чыгышы проблемаларын өйрәнүне актуальләштерде. Төрки халыкларның этногенезына багышланган мәкаләләр җыентыгын Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты 1971 елда чыгарды [Вопросы..., 1971]. Әлеге җыентыкка кертелгән мәкаләләрнең кайберләре галимнәр арасында бәхәсләр тудырса да, ахыр чиктә, ул әлеге өлкәдә алып барыла торган тикшеренүләрне җанландырып кына җибәрде. Бу юнәлештә А.Х. Халиков бик актив эшләде. Кызганычка каршы, галимнең 1970 еллар уртасында ук тәмамланган монографиясе вафатыннан 17 ел үткәннән соң гына, шәкертләренең тырышлыгы белән дөнья күрә алды [Халиков, 2011].

Институтның сан ягыннан артык зур булмаган археологлар төркеме алып барган тикшеренүләрнең тематикасы җитәрлек дәрәҗәдә киң булып, әлеге «киңлек» авторлар коллективы әзерләп чыгарган фәнни җыентыкларда чагылыш таба иде. Әйтергә кирәк, шул тематика кысаларында планлаштырылган хезмәтләр, кагыйдә буларак, югары фәнни дәрәҗәдә башкарылалар. 1980 елларның беренче яртысында гына да Мәскәүнең «Наука» нәшриятында 5 индивидуаль монография һәм 2 коллектив хезмәт басылып чыгуы – әлеге фикерне куәтләүче ачык факт.

Казан археология мәктәбенең өлгергәнлеген күрсәтүче фактлар исәбенә галимнәребезнең еш кына Болгариядә, Венгриядә, Чехославакиядә, Финляндиядә һәм кайбер башка илләрдә үтә торган халыкара конференцияләрдә катнашуларын да өстәргә мөмкин.

1986 елда Тел, әдәбият һәм тарих институтында чираттагы структур үзгәрешләр булды, аерым алганда, археология һәм этнография секторы икегә бүленде.

Археология бүлегендә 9 фәнни хезмәткәр (шул исәптән, 1 доктор, 5 фәннәр кандидаты) һәм 4 лаборант эшли иде. Бүлек белән 1989 елга кадәр А.Х. Халиков, 1989–1990 елларда Ф.Ш. Хуҗин, 1990 елның октябреннән башлап П.Н. Старостин җитәкчелек иттеләр.

Фәнни тикшеренүләрнең тематикасы үзгәрмәде диярлек. Ел саен язын-көзен Идел-Кама сусаклагычлары зонасында калган һәм җимерелеп юкка чыгу куркынычы янаган борынгы объектларны саклауга, казулар үткәрүгә, һичьюгы аунап яткан табылдыкларны җыеп алуга юнәлдерелгән эшләр алып барылды. Шундый эшләр нәтиҗәсендә тупланган материалларны өйрәнеп, Е.П. Казаков Каманың түбән агы-

мында урнашкан болгар авыллары, халыкара сәүдә үзәкләре турында кызыклы монография язды [Казаков, 1990].

Куйбышев һәм Түбән Кама сусаклагычлары зонасында башлыча борынгы таш, бронза һәм элгәреге тимер гасырына караган археология һәйкәлләре өйрәнелде. В.Н. Марков 1988 елда Мәскәүдә ананьино кабиләләренең этник компонентларын ачыклауга багышланган кандидатлык диссертациясен яклады. П.Н. Старостинны соңгырак чорда яшәгән пьянобор, азелино һәм имәнкискә кабиләләренең тарихы кызыксындырды.

Элгәреге болгарлар археологиясен Н.Ф. Калининның тууына 100 ел тулуга багышлап үткәрелгән Бөтенроссия фәнни конференциясе җанландырып җибәрде. Е.П. Казаков фәнни җәмәгатьчелеккә болгар археологиясендә әһәмиятле вакыйга буларак кабул ителгән фундаменталь монография һәм докторлык диссертациясе рәвешендә тәкъдим итте [Казаков, 1992].

Болгар һәм Биләр шәһәрләрендә казу эшләре тукталып тормады. Г.А. Фёдоров-Давыдов һәм Т.А. Хлебникова редакциясендә «Шәһри Болгар» исемле коллектив монографиянең беренче томнары дөнья күрде. Биләр археологиясенә караган хезмәтләрдән Идел Болгарстанының X–XI йөзләрдәге башкаласы проблемасын чишүгә юнәлдерелгән мәкаләләр җыентыгын атарга була [Биляр..., 1991]. Әлеге җыентык 1972–1975 елларда «Советская археология» журналы оештырган фәнни дискуссиядә традицион караш тарафдарлары буларак чыгыш ясаган А.П. Смирнов, Р.Г. Фәхретдинов һәм Т.А. Хлебниковага җавап рәвешендәрәк әзерләнгән иде. Болгар дәүләтенең әүвәлге башкаласы белән бәйле проблемаларны Ф.Ш. Хуҗин Биләрнең культура катламы стратиграфиясенә һәм хронологиясенә багышланган монографиясендә дә читләтеп уза алмады [Хузин, 1995].

1990 еллар башында Ф.Ш. Хуҗин һәм аның коллегалары моңа кадәр археологларның игътибарыннан читтәрәк калып килгән Сувар, Җүкәтау, Чаллы ише болгар-татар калаларында да казу эшләре үткәрә алдылар[1].

Украина ССР Фәннәр академиясенең Археология институты белән СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты арасында 1988 елда төзелгән килешү кысаларында XII гасыр гарәп географы әл-Идриси язмаларында тасвирланган Болгар – Киев сәүдә юлын археологик яктан өйрәнү өчен А.Х. Халиков һәм А.П. Моця җитәкчелегендәге экспедиция өч сезон буена (1989–1991 еллар) әлеге кәрван юлының көнбатыш (Русь) һәм көнчыгыш (Болгар) өлешләрендә җентекле разведка, ә кайбер пунктларда казу эшләре үткәрде. Тикшеренүләр нәтиҗәсе Воронежда һәм Казанда үткәрелгән конференцияләрдә чыгыш ясау-

---

[1] Ул вакыттагы авыр кризис шартларында әлеге экспедицияләрне оештыруда, аз булса да финанслауда Институт директоры М.З. Зәкиевның роле зур булуын рәхмәт хисләре белән искә алып үтәсем килә. – *Авт.*

чыларның докладларында һәм соңыннан махсус монографиядә бәян ителде [Моця, 1997].

1994 елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты «Казан Кремле» музей тыюлыгы һәм Казан дәүләт университеты белән берлектә Кремль территориясендә казу эшләре башлап җибәрде. Берләштерелгән археологик экспедициянең җитәкчесе итеп А.Х. Халиковның шәкерте Ф.Ш. Хуҗин билгеләнде.

Татарстан Республикасы Министрлар кабинетының 1995 ел 16 октябрендә чыккан 746 нчы номерлы карары нигезендә Тел, әдәбият һәм тарих институтының археология бүлеге Археологик тикшеренүләр милли үзәге (Национальный центр археологических исследований – НЦАИ) итеп үзгәртелә. Бер елдан әлеге Үзәк Татарстан Фәннәр академиясе составында яңа оешкан Тарих институтына күчә.

Шулай итеп, Тел, әдәбият һәм тарих институты составында археология фәне зур уңышларга иреште, халыкара танылу алды. Биредә үзенең илкүләм танылган галимнәре булган Казан археология мәктәбе барлыкка килде. Институт галимнәренең борынгы таш, бронза, элгәреге тимер һәм Урта гасырлар, бигрәк тә болгар, Алтын Урда археологиясе өлкәсендә ясаган ачышлары археология фәненең киләчәктәге үсеше өчен нигез булып торалар.

Әдәбият

Биляр – столица домонгольской Булгарии / отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань, 1991. 139 с.

Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья / отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, 1971. 295 с.

Генинг В.Ф. Очерк этнических культур Прикамья в эпоху железа // Тр. КФ АН СССР, сер. гуманит. наук. Вып. 2. Казань, 1959. С. 157–219.

Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. М.: Наука, 1964. 196 с., 11 л. ил.

Исследования Великого города / отв. ред. В.В. Седов. М.: Наука, 1976. 262 с.

Казаков Е.П. Булгарское село X–XIII веков низовий реки Камы. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 176 с.

Казаков Е.П. Культура ранней Волжской Болгарии / отв. ред. А.Х. Халиков. М.: Наука, 1992. 335 с.

Калинин Н.Ф., Халиков А.Х. Итоги археологических работ за 1945–1952 гг. // Труды КФАН СССР. Сер. истор. наук. Казань: Татар. кн. изд-во, 1954. 126 с.

Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв. / отв. ред. А.Х. Халиков. М.: Наука, 1985. 215 с.

Мавзолеи Казанского Кремля: (Опыт историко-антропологического анализа) / отв. ред. Р.С. Хакимов. Казань: Ин-т истории АН РТ, 1997. 158 с.

Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. Киев, 1997. 192 с.

Новое в археологии Поволжья: Археологическое изучение центра Билярского городища / отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1979. 155 с.

Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория. Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. 219 с.

Халиков А.Х. Великая Венгрия между Волгой и Уралом. (Археология евразийских степей. Вып. 27) / отв. ред. А.Г. Ситдиков. Казан; Воронеж, 2022. 160 с.

Халиков А.Х. Древняя история Среднего Поволжья. М.: Наука, 1969. 395 с.

Халиков А.Х. Основы этногенеза народов Среднего Поволжья и Приуралья / отв. ред.: С В. Кузьминых, Ф.Ш. Хузин. Казань: Ин-т истории АН РТ, 2011. 336 с.

Халикова Е.А., Халиков А. Х. Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник) // Археология евразийских степей. Вып. 25 / отв. ред. А.Г. Ситдиков. Казань: Фэн; Ин-т археологии им. А.Х. Халикова АН РТ, 2018. 144 с.

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 165 с., 77 табл.

Хузин Ф.Ш. Великий город на Черемшане. Стратиграфия, хронология. Проблемы Биляра – Болгара. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 1995. 223 с.

Khalikova E.A., Kazakov E.P. Le cimetiere de Tankeevka // Les anciens hongrois et les ethnies voisines a l’Est. Budapest, 1977. P. 21–221.

Halikova E.A., Halikov A.H. Altungarn an der Kama und im Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani) / Régészeti Füzetek, ser. II, No 21. Budapest: Maguar Nemzeti Múseum, 1981. 132 s.

Хуҗин Фаяз Шәрип улы,
тарих фәннәре докторы, профессор, ТФА мөхбир әгъзасы,
ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының
баш гыйльми хезмәткәре